

ปฐมสมโพธิวัดตองปุ: ความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมกับวรรณกรรมพุทธประวัติ
*Pathomsombodhi at Wat Tong Pu: The Relationship between Painting and
Biography of the Buddha*

เสาวณิต วจิวน¹
Sauvanit Vingvorn

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้เป็นการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุ จังหวัดลพบุรี โดยศึกษาในด้านความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมกับวรรณกรรมพุทธประวัติและความสัมพันธ์กับชุมชน

จากการวิจัยพบว่าวัดตองปุในอดีตเป็นวัดฝ่ายรามัญนิกาย ชุมชนที่อยู่ใกล้วัดเป็นชุมชนมอญแต่ปัจจุบันนี้เป็นคนไทยที่นับถือพระพุทธศาสนา จิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิซึ่งอยู่บนฝาผนังวิหารพระศรีอารีย์เขียนด้วยสีฝุ่น โดยช่างท้องถิ่นในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ประมาณรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาพซึ่งอยู่ระหว่างหน้าต่างมีทั้งหมด 14 ห้อง แบ่งกลุ่มได้ดังนี้ ภาพกลุ่มที่ 1 เป็นพุทธประวัติโดยตรง การเขียนภาพไม่ได้เป็นพุทธประวัติทั้งหมดแต่มีการเลือกเหตุการณ์บางตอนมาเขียน ได้แก่ เทพนิมิตทั้งสี่ การเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ อธิษฐานบวรพา รับมธุปายาส ลอยถาด โปรดปัญจวัคคีย์ ประทับที่พระเชตวันและเสด็จจาริกโปรดสัตว์ ภาพกลุ่มที่ 2 เป็นภาพที่ไม่ใช่พุทธประวัติโดยตรงแต่มีความเกี่ยวข้องกันและมีกล่าวอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แก่เรื่องพระมาลัยและเรื่องภิกษุพิจารณาอสุภ ภาพกลุ่มที่ 3 เป็นภาพคติท้องถิ่น ได้แก่ภาพเมืองลพบุรีและนิทานธรรมภาษิต การลำดับภาพมีการสลับเหตุการณ์บ้าง การแสดงออกทางศิลปะเป็นแบบพื้นบ้านคือมีองค์ประกอบเรียบง่าย ตัดรายละเอียดในภาพออกไป อย่างไรก็ตามภาพทั้งหมดมีความคิดหลักชุดเดียวกันคือแสดงความศรัทธาของชุมชนที่มีต่อจริยวัตรของพระศาสดา คำสั่งสอนและความเชื่อในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งสามารถนำมาจัดระบบการเรียนรู้แก่สังคมได้จนถึงปัจจุบัน

ABSTRACT

This research aims to study the mural painting of *Pathomsombodhi* at Wat Tong Pu in Lopburi by comparing to the biography of the Buddha and to study the relation of the *Pathomsombodhi* painting to the community.

It was found that in the past, Wat Tong Pu was the Mon's temple and there was the Mon village nearby. At present time, all people in the community around Wat Tong Pu are Thai

¹ ภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ 50 ถนนงามวงศ์วาน เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900
Department of Literature, Faculty of Humanities, Kasetsart University, 50 Gnamwongwan Road, Chatuchak,
Bangkok 1090

It was found that in the past, Wat Tong Pu was the Mon's temple and there was the Mon village nearby. At present time, all people in the community around Wat Tong Pu are Thai Buddhist. The *Pathomsombodhi* on the walls of Wihan Phra Sri Ariya was painted with powder colour by a local artist in the early Rattanakosin period about the reign of King Rama IV. There are 14 interior bays between the windows which can be divided into 3 groups: (1) The biography of the Buddha which some episodes selected for painting that are The 4 divine good omens, Leaving the palace, Entering the monkhood, Receiving the auspicious Mathupayas offering, Vowing to float the blank Payas's tray, Preaching the Sermon to the Major Five Disciples, In the Chetawan temple and Wandering for teaching Dharma. (2) The related stories which some parts cited in Buddhist canon and commentary that are the story of Pra Malai and a monk examines a dead body. (3) The local life of Lopburi and the folktale from religious saying. Some pictures are not in sequence. The painting can be noticed as the folk art which its composition is simply and many details are cut off. However, all pictures signify the same main ideas that are the trust in Lord Buddha's conduct, in his Sermon and religious belief. The mural painting of *Pathomsombodhi* in Wat Tong Pu could have been managed for social education in former times to nowadays.

Key Words: Pathomsombodhi, mural painting, Wat Tong Pu

e-mail address: fhumsnv@ku.ac.th

คำนำ

การสร้างสรรค์เรื่องปฐมสมโพธิหรือพุทธประวัติเป็นการแสดงความสำคัญของพระพุทธศาสนา นอกจากเป็นการสืบทอดพระศาสนาแล้วยังเป็นการสั่งสอนคนในสังคมเนื่องจากพระจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าเป็นแบบอย่างแห่งความดีทั้งปวง การถ่ายทอดเรื่องราวของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้นมีอยู่หลายรูปแบบ ได้แก่ วรรณกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม เป็นต้น

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุ จังหวัดลพบุรีเป็นจิตรกรรมฝาผนังฝีมือช่างพื้นบ้านสมัยต้นรัตนโกสินทร์ เห็นการถ่ายทอดวรรณกรรมพุทธประวัติเป็นงานทัศนศิลป์ที่เรียบง่าย การรับวรรณกรรมพุทธประวัติและการเลือกตอนมานำเสนอเป็นจิตรกรรมแสดงการรับรู้พุทธจริยาวัตรที่ท้องถิ่นเลื่อมใสศรัทธามีทั้งแนวคิดหลักของพุทธศาสนิกชนที่ร่วมกันและการตีความอย่างอิสระ แสดงความคิดที่มีลักษณะเฉพาะตัวของชุมชน จิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุมีบทบาทต่อชุมชนซึ่งประกอบด้วยบ้านและโรงเรียนให้หลักยึดมั่นศรัทธาในพระพุทธศาสนา

ก่อนหน้านี้มีการศึกษาวรรณกรรมเรื่องปฐมสมโพธิ ได้แก่งานวิจัยเรื่อง “ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น” ของ อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล (2546) ซึ่งแสดงให้เห็นว่าปฐมสมโพธิเป็นวรรณกรรมพุทธประวัติของชาวไทยหลาย

กลุ่ม เนื้อเรื่องได้วิวัฒนาการจนกลายเป็นเรื่องพุทธชีวประวัติและพุทธศาสนประวัติ รายละเอียดของเรื่องและลำดับเรื่องของแต่ละฉบับมีส่วนที่แตกต่างกันแต่เนื้อเรื่องใหญ่สอดคล้องกัน นอกจากนี้ยังมีการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างพุทธประวัติกับจิตรกรรม ได้แก่บทความวิจัยเรื่อง “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังของไทยเรื่องอดีตพุทธเจ้ากับวรรณกรรมพุทธศาสนา” ของ พรสวรรค์ อัมรานนท์ (2551) ซึ่งพบว่าการสร้างสรรค์งานศิลปะเกิดจากความศรัทธาในพระพุทธรูปศาสนา จากความเชื่อหลังสมัยพุทธกาลที่ว่า การคัดลอกคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนาถือเป็นบุญกิริยาวัตถุ จึงปรากฏเรื่องราวต่างๆ ของพระพุทธรูปในรูปของจิตรกรรมและประติมากรรมอยู่ทั่วไปในดินแดนที่ได้รับพระพุทธรูปศาสนา ภาพอดีตพุทธเจ้าทั้งหลายต่างมีคัมภีร์พระพุทธรูปศาสนารองรับอย่างสอดคล้องสัมพันธ์กัน งานวิจัยทั้ง 2 เรื่องนี้ทำให้เห็นความสำคัญและความแพร่หลายของเรื่องปฐมสมโพธิในฐานะเป็นวรรณกรรมพระพุทธรูปศาสนา และความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับการสร้างสรรค์จิตรกรรมด้วยความเลื่อมใสศรัทธาของพุทธศาสนิกชน ซึ่งเป็นแนวทางเดียวกันกับการศึกษาเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุ

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

เพื่อศึกษาจิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิวัดตองปุในด้านความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมกับวรรณกรรมพุทธประวัติและความสัมพันธ์กับชุมชน

ขอบเขตของการวิจัย

1. ศึกษาเนื้อหาและองค์ประกอบของจิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิวัดตองปุ
2. ศึกษาความสำคัญของจิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิวัดตองปุที่มีต่อชุมชน

วิธีดำเนินการวิจัย

1. รวบรวมเอกสารและสิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวข้อง
2. สัมภาษณ์จิตรกรรม สถานที่ และวัตถุในวัดตองปุ
3. วิเคราะห์ข้อมูลและเรียบเรียงเป็นงานวิจัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

ทำให้เข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างจิตรกรรมกับวรรณกรรมพุทธประวัติและเห็นบทบาทของจิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุต่อชุมชน

ผลการวิจัย

จิตรกรรมที่วัดตองปุอยู่ในวิหารน้อยหรือวิหารพระศรีอารียะ เขียนโดยช่างพื้นบ้านในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ประมาณรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จิตรกรรมดังกล่าวอยู่ชั้นผนังระหว่างหน้าต่างด้านข้างและผนังหุ้มกลองหน้าหลัง ภาพมีทั้งหมด 14 ห้อง แบ่งเป็นเรื่องปฐมสมโพธิหรือพุทธ

ประวัติโดยตรง 9 ห้อง เรื่องทางพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวข้อง 3 ห้อง และเรื่องคติท้องถิ่น 2 ห้อง ภาพบางส่วนชำรุดและมีการซ่อมบ้าง

วิหารพระศรีอารีย

จิตรกรรมฝาผนังภายในวิหาร

เนื้อหาในจิตรกรรมฝาผนังในส่วนพุทธประวัติโดยตรงนั้นช่างเขียนเลือกตอนมาเขียนภาพดังนี้คือ เทพแสดงบุพพนิมิตทั้งสี่ เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ ตัดพระเมาลีอธิษฐานบวรพชา รับมรุปายาสจากนางสุชาดา ลอยถาดจมลงยังนาคพิภพ โปรดปัญจวัคคีย์ ประทับพระเชตวันมหาวิหาร เสด็จจาริกโปรดสัตว์และพระอินทร์บรรเลงพิณถวาย เนื้อหาอีกส่วนหนึ่งซึ่งแม้ไม่ใช่พระประวัติของพระพุทธเจ้าโดยตรงแต่ก็กล่าวอยู่ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อาจนับได้ว่าเป็นส่วนที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธจริยาวัตร ได้แก่เรื่องการพิจารณาอสุภซึ่งเป็นวัตรปฏิบัติของภิกษุตั้งแต่สมัยพุทธกาล และเรื่องพระมาลัยซึ่งสัมพันธ์กับพระอนาคตพุทธเจ้าคือพระศรีอารียเมตไตรย เป็นที่น่าสังเกตว่าวิหารที่เขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังชุดนี้มีพระประธานคือพระศรีอารียเมตไตรยซึ่งเป็นที่มาของชื่อวิหาร จึงน่าจะมีความสัมพันธ์ทางความคิดอยู่บ้าง ในส่วนคติท้องถิ่น ช่างได้เขียนภาพนิทานธรรมภาษิต มีข้อความกำกับว่า “หัวล้านถึงกรรม” ภาพลบเลือนมาก นอกจากนี้ยังเขียนภาพเมืองและชีวิตชาวเมือง สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นการจำลองภาพเมืองลพบุรีในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการพิจารณาอาคารซึ่งเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก มีภาพธงช้างรูปแบบที่ใช้กันอยู่ในรัชกาลนั้น นอกเมืองเป็นทุ่งนาซึ่งเป็นพื้นที่สำหรับประกอบอาชีพส่วนใหญ่ของชาวบ้าน

ภาพชุดนี้มีเนื้อหาหลักกล่าวถึงพุทธจริยาวัตรของพระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลที่ประเสริฐสมควรยกย่องเป็นแบบอย่าง เนื้อหาที่นำมาสร้างเป็นภาพ บางส่วนตรงกับในปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เช่น ตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ์ ปฐมสมโพธิกถากล่าวว่า “นายฉันทนามาตย์นั้นยึดหางมโนรมย์ตามไปในเบื้องหลัง” (2537) จิตรกรรมที่วัดตองปุวาดได้ตรงกัน ภาพบางส่วนสอดคล้องกับคัมภีร์อื่นเช่น ที่วัดตองปุวาดพระพุทธเจ้าทรงจีวรสีแดงแบบผ้ารัตกัมพล สีจีวรของพระพุทธเจ้าไม่มีระบุไว้ในเรื่องปฐมสมโพธิ แต่ปรากฏในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยว่า “พระพุทธร่องค์ทรงเหยียดพระหัตถ์เบื้องขวาซึ่งมีสีดุจทองคำ ออกมาจากระหว่างผ้าบังสุกุลจีวรสีแดง” (2549) หรือตอนตัดพระเมาลี เรื่องปฐมสมโพธิว่า “จึงทรงจับพระขรรค์แก้วด้วยทักษิณหัตถ์ พระหัตถ์ซ้ายทรงจับ

พระเศวตโมฬี ก็ทรงตัดพระเศวตด้วยพระขรรค์ให้ฉันทนาการ” คือพระพุทธรูปทรงจับพระขรรค์ด้วยพระหัตถ์ขวาและทรงจับพระเส้นเกศาด้วยพระหัตถ์ซ้าย แต่จิตรกรรมวัดตองปูวาดภาพตอนนี้ให้พระหัตถ์สลับกัน แสดงว่าใช้คติอื่นซึ่งไม่ตรงกับปฐมสมโพธิกถาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า การวาดภาพตอนตัดพระเมาลีแบบวัดตองปูนี้ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมอีกหลายวัด เป็นต้นว่า วัดราชสิทธิาราม เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพฯ วัดคงคารามและวัดไทรอารีรักษ์ อ.โพธาราม จ.ราชบุรี ขณะที่บางวัดวาดภาพเหตุการณ์ตอนนี้ตรงกับในเรื่องปฐมสมโพธิกถา เช่น วัดธรรมิการาม อ.บ้านหมี่ จ.ลพบุรี วัดหนองยาวสูง อ.เมือง จ.สระบุรี เป็นต้น

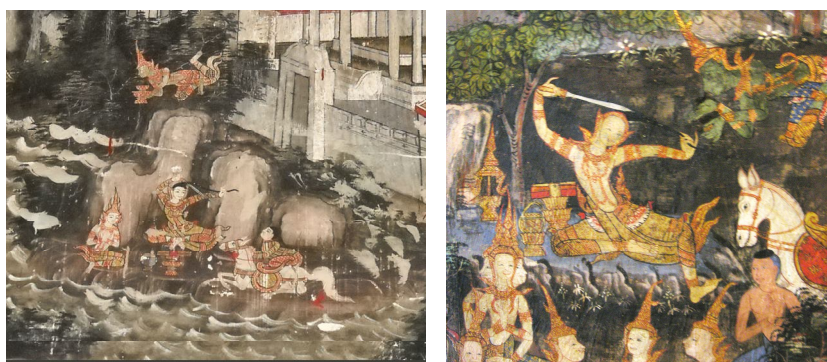

จิตรกรรมวัดตองปู- ภาพนายฉันทนะเกาะหางม้า ภาพพระพุทธเจ้าทรงจีวรสีแดง และภาพทรงตัดพระเมาลี

ภาพทรงตัดพระเมาลีโดยใช้พระหัตถ์ซ้ายจับพระขรรค์

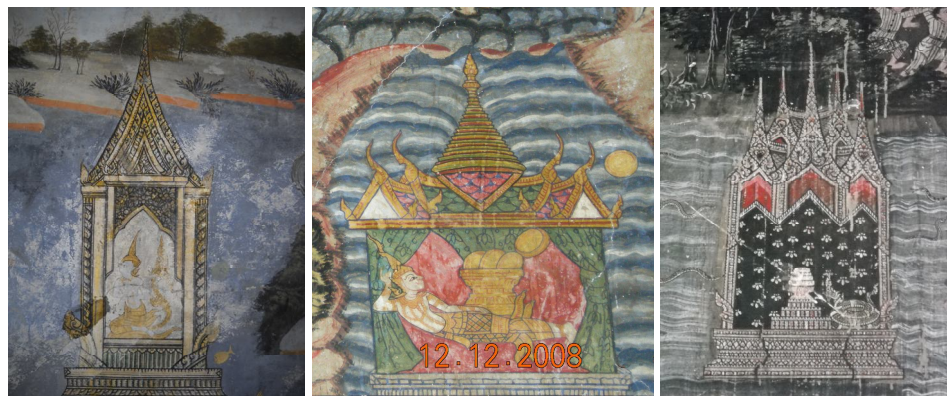
(จากซ้ายไปขวา) วัดราชสิทธิาราม วัดคงคาราม และวัดไทรอารีรักษ์

ภาพทรงตัดพระเมาลีโดยใช้พระหัตถ์ขวาจับพระขรรค์

(จากซ้ายไปขวา) วัดธรรมิการาม และวัดหนองยาวสูง

ภาพเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุมีลักษณะเรียบง่าย เช่น ตอนตัดพระเมาลี ในเรื่องปฐมสมโพธิ ถา กล่าวถึงนายฉันทะและมัทนัสสะเจ้าอยู่ และพระอินทร์มารับพระเมาลีไปยังดาวดึงส์ แต่ในจิตรกรรม วัดตองปุปรากฏแต่เพียงพระพุทธรองค์เท่านั้น เห็นว่ามีภาพตัดทอนรายละเอียดออกไป มีการสร้างสรรค์ภาพและตีความของตนเอง เช่น ภาพพญานาคตอนลอยถาด ที่วัดตองปุวาดส่วนกายเป็นมนุษย์และมีหางเป็นนาค ซึ่งต่างกับวัดอื่นๆ เช่น วัดไทรอารีรักษ์ จ.ราชบุรี วาดเป็นรูปมนุษย์สวมศิราภรณ์ยอดนาค และ วัดธรรมิการาม อ.บ้านหมี่ จ.ลพบุรี วาดเป็นนาคทั้งตัว เป็นต้น

ภาพพญานาคราช (จากซ้ายไปขวา) วัดตองปุ วัดไทรอารีรักษ์ และวัดธรรมิการาม

การลำดับภาพบางตอนไม่เป็นไปตามเนื้อเรื่อง เช่น ภาพห้องที่ 1 เป็นภาพกรุงกบิลพัสดุ์ แบ่งพื้นที่สำหรับ 2 เหตุการณ์ คือ ส่วนซ้ายเป็นตอนเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จทอดพระเนตรชีวิตชาวเมืองและเทวดา แสดงนิมิตทั้ง 4 ส่วนขวาซึ่งอยู่ก่อนการเสด็จออกมหาภิเนษกรรมเป็นตอนพระพุทธเจ้าเสด็จกบิลพัสดุ์ซึ่งเป็นเหตุการณ์ช่วงท้ายของพระชนม์ชีพ แสดงว่าช่างวางภาพโดยเลือกใช้พื้นที่ของกรุงกบิลพัสดุ์ร่วมกันมากกว่าการคำนึงถึงลำดับของเนื้อความ

เนื้อหาของจิตรกรรม ได้แก่การพิจารณาสุภ ซึ่งมีอยู่ในพระไตรปิฎก และเรื่องพระมาลัยซึ่งอยู่ในมัลลยสูตรหรือมาลยเทวตเถรวัตถุ เรื่องทั้งสองนิยมเขียนเป็นภาพร่วมกับพุทธประวัติในอาคารพุทธสถานตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงต้นรัตนโกสินทร์ ส่วนภาพเมืองลพบุรีทำให้จิตรกรรมชุดนี้มีลักษณะพิเศษเฉพาะถิ่นและเป็นหลักฐานที่ทำให้รู้ระยะเวลาที่วาดภาพด้วย

พระภิกษุพิจารณาสุภ

พระมาลัยโปรดสัตว์นรก

ภาพเมืองลพบุรี อาคารในภาพเป็นแบบตะวันตก บนป้อมมีเสาประดับด้วยธงช้างซึ่งเป็นรูปแบบที่ใช้ในรัชกาลที่ 4

จิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิที่วัดตองปุมีความสัมพันธ์กับชุมชน ในอดีตชาวบ้านในหมู่บ้านใกล้เคียงเมื่อมาทำบุญหรือประกอบศาสนกิจได้เห็นภาพชุดนี้มาตลอด ได้รับรู้พระพุทธจริยาวัตรผ่านจิตรกรรม แม้จิตรกรรมชุดนี้ไม่ได้เล่าเรื่องปฐมสมโพธิโดยตรง แต่จุดมุ่งหมายของผู้วาดคงไม่ได้หวังให้ “อ่านเอาเรื่อง” เนื่องจากพุทธศาสนิกชนอาจรู้เรื่องราวของพระพุทธเจ้าเป็นอย่างดีแล้วในสังคม หากเป็นการปลูกฝังความศรัทธาในพระพุทธศาสนาและพระศาสดา ภาพที่มาจากการคิดสรรในกระบวนการคิดของช่างเขียนเป็นตัวแทนของการทำให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาดังกล่าวและเป็นไปอย่างไม่ซับซ้อนทำให้ชาวบ้านเข้าใจง่าย

ในปัจจุบันวัดตองปุเป็นหนึ่งในศาสนสถาน 9 แห่งของลพบุรีในรายการ “9 วัด – 9 เวียงละโว้” ของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคกลาง เขต 7 (www.tat7.com) ดังนั้นโอกาสที่ส่งเสริมให้ชุมชนให้ความสนใจและเห็นคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังเรื่องปฐมสมโพธิเหมือนในอดีตย่อมเกิดขึ้นได้ สิ่งที่ต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันเป็นเรื่องของโรงเรียนในชุมชนซึ่งได้นำจิตรกรรมเรื่องปฐมสมโพธิมาเป็นแหล่งเรียนรู้แบบบูรณาการ โดยอาจารย์สอนศิลปะพานักเรียนไปดูจิตรกรรม มีกิจกรรมให้วาดภาพและให้เทียบการใช้สีของโบราณกับปัจจุบัน มีการเรียนพุทธประวัติและพระพุทธศาสนาผ่านจิตรกรรม นักเรียนฟังบรรยายและสังเกตการณ์ด้วยตนเองแล้วทำรายงานตามกระบวนการกลุ่ม รายงานนั้นประกอบด้วยเรื่องและภาพที่นักเรียนวาดเองจากความคิดที่ได้จากการเรียนรู้ ทำให้ความรู้ในอดีตยังมีประโยชน์ในปัจจุบัน เป็นการลงทุนทางการศึกษาที่ใช้งบประมาณน้อยแต่สร้างกระบวนการเรียนรู้ที่ทันสมัยและสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน เป็นการศึกษาตามแบบ “บวร” คือ บ้าน วัด และโรงเรียน ซึ่งเป็นความดีงามสมดังความหมาย เรื่องปฐมสมโพธิที่วิหารพระศรีอริย์ วัดตองปุ นอกจากเป็นที่ศึกษาด้านจิตรกรรมแล้ว ยังเป็นที่ศึกษาด้านวรรณกรรม ศาสนา ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มีบทบาทในการอบรมสั่งสอนคนในชุมชน และทำให้เกิดกระบวนการเรียนรู้แก่เยาวชนอย่างต่อเนื่องในปัจจุบัน

ข้อเสนอแนะ

เรื่องปฐมสมโพธิที่เขียนเป็นจิตรกรรมฝาผนังที่วัดอื่นๆ ในจังหวัดลพบุรีและจังหวัดใกล้เคียงมีอยู่หลายวัด ควรที่จะได้มีการศึกษาวิจัยเปรียบเทียบในด้านทัศนศิลป์และความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมกับศิลปะต่อไป

เอกสารอ้างอิง

ปรมาณูชิตชินโรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. 2537. **ปฐมสมโพธิกถา**. กรุงเทพฯ: สหธรรมิก.

พรสวรรค์ อัมรานนท์. 2551. “การศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังของไทยเรื่อง

อดีตพุทธเจ้ากับวรรณกรรมพุทธศาสนา.” **ดำรงวิชาการ** 7, 1 มกราคม-มิถุนายน 2551: 37-57.

พระมหาสมจินต์ สมมาปัญญา. 2549. “ผ้าในพระพุทธศาสนา: ผ้ากาสาเยะ อุตตราสงค์ ผ้าบังสุกุล

อันตราวาสก สังฆาฏิ จีวร.” **วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์** 2, 2 เมษายน-มิถุนายน 2549: 3.

อนันต์ เหล่าเลิศวรกุล. 2546. **ปฐมสมโพธิกถาภาษาไทยฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรม**

พระปรมาณูชิตชินโรส: ความสัมพันธ์ด้านสารัตถะกับวรรณกรรมพุทธประวัติอื่น.

วิทยานิพนธ์ปริญญาคุษฎีบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สัมภาษณ์

วัลลภ ศรีวิเชียร. อาจารย์โรงเรียนวัดตองปุ. 2553. สัมภาษณ์, 21 พฤษภาคม.